

Nepiyvoda, Vasyl (2003). Issues in Improving Ukrainian Terminology in the Field of Environmental Law. *Pravo Ukrayiny*, No. 11, pp. 76 – 81. [in Ukrainian]. (Abridged version published).
Непийвода Василь. Проблеми вдосконалення української термінології у галузі довкілля // *Право України*. – №11. – 2003. – С. 76 – 81. (Опубліковано в скороченому варіанті).

Проблеми вдосконалення української термінології в галузі довкілля¹

Василь Непийвода, юрист

Систематизація нових уточнень та перегляд понять, що використовуються, – закономірний результат нагромадження наукових знань та розширення комплексних досліджень у галузі довкілля [1]. Розвиток відповідної термінології є водночас і прямим наслідком цього процесу, й інструментом його поглиблення. Це питання дуже широке й, окрім права, стосується також екології, охорони, використання та відтворення природних ресурсів, економіки, філософії, політології тощо. Однак, право вирізняється серед перелічених галузей тим, що його норми загальнообов'язкові для дотримання й виконання. З'ясування ж їх змісту провадиться насамперед на основі тлумачення термінів, які вживаються в юридичних актах та науковій літературі. В Україні така діяльність ускладнюється внаслідок низького рівня функціонування української мови в науковій сфері та недосконалості сучасної української термінології [2]. З огляду на це, видається вкрай необхідною робота для вдосконалення української термінології в галузі довкілля.

Запроваджувати якісь принципово нові методологічні підходи немає сенсу. І далі актуальні настановчі засади, сформульовані Інститутом української наукової мови ВУАН у Золоту добу українського термінотворення (1921 – 1931 рр.). Тобто, в процесі формування української термінології мають враховуватися, щонайменше, такі основні чинники:

- адекватність, або понятійна точність і відповідність;
- дериватність, або здатність творити похідні;
- економічність, тобто стислість написання та легкість звучання;
- евфонічність, або милозвучність [3].

Як правило, робота розпочинається не з порожнього місця, а зводиться до пошуку відповідників

¹ Дослідження, пов'язані з написанням цієї статті, проведені насамперед в межах Програми підвищення кваліфікації молодих науковців (JFDP), яка фінансувалася Державним департаментом США та організовувалася Американською радою міжнародної освіти (ACTR/ACCELS). Висловлені тут погляди належать авторові статті і можуть не збігатися з поглядами Держдепартаменту США чи ACTR/ACCELS. Автор висловлює подяку за висловлені коментарі Богданові Футею, судді Федерального суду претензій США.

термінів, вже усталених в інших мовах. у цьому випадку принципово видається орієнтація на мову-оригінал, на безпосереднє, а не подвійне, калькування [4]. Також треба уникати відтворення понять невластивими словами, засмічувати мову невдалими кальками та варваризмами. Цікаву, хоч і дещо суперечливу, думку висловив визначний російський юрист початку ХХ ст. П. Пороховщиков: якщо треба означити нове поняття, то “в тисячу разів” краще вжити вислів описового характеру, аніж запозичувати чужомовне слово [5, С. 20].

Особливість правової сфери також зумовлює певні вимоги. Насамперед, формулювання в юридичній термінології й фразеології повинні бути точними, науково обґрунтованими, не допускати довільного тлумачення [6]. У цій справі не можна нехтувати й стратегічними напрямками розвитку, які обрала держава, тобто “чіткою і пріоритетною орієнтацією України на інтеграцію в Європейський Союз” [7, С. 5]. Зважаючи на це, “необхідно розвивати і вдосконалювати згідно зі стандартами ЄС законодавчу базу” в галузі довкілля та права [7, С. 12]. Невід’ємною передумовою цього процесу є узгодження української довкілля термінології із термінологією основних європейських мов, передовсім англійської, оскільки саме ця мова, домінуючи впродовж останніх десятиліть у науковій сфері, міжнародному праві та міжнародних відносинах, є джерелом чи посередником для більшості нових понять.

Значні труднощі викликає адекватне відтворення споріднених англійських термінів “sustainable development” та “sustainability”, які зародилися в американських академічних колах у 1970-х, а з 1987р., після оприлюднення доповіді Комісії ООН з питань довкілля та розвитку “Наше спільне майбутнє”, стали загальноживаними.

З погляду філології, прикметник “sustainable” (зафіксований приблизно з 1727р.) та іменник “sustainability” є похідними від дієслова “to sustain” [8]. Своєю чергою, це дієслово, яке виникло приблизно в 13 ст. [8], веде походження (у зворотному порядку) з середньоанглійської, старофранцузької та латинської мов і далі від індоєвропейського коріння [9].

На жаль, основні англо-українські словники [10; 11; 12] не містять гасел “sustainable” чи “sustainability”, проте вони одностайно наводять такі українські відповідники до дієслова “to sustain”:

1. підтримувати, жити, підкріпляти сили; підпирати;
2. підтверджувати, визнавати (теорію, слушність, правильність);
3. зносити, витримувати, зазнавати (поразки, втрати).

Цілком очевидно, що в даному контексті може вживатися тільки перше значення.

Слід зазначити, що пошук точних відповідників цим англійським термінам – проблема, яка стоїть не лише перед українською, але й іншими мовами, в тому числі й слов’янськими (в даному випадку вони становлять найбільший інтерес). У російській, скажімо, найпоширенішим є вислів “устойчивое

развитие”. Проте, на думку визнаних російських учених (див., приміром, [13; 14]), він незадовільний з погляду адекватності. Щобільше, в документації ООН (тобто переклад може вважатися автентичним) уживається щонайменше 8 (!) різнокореневих відповідників до однокореневих англійських слів “sustainable” та “sustainability” (“устойчивость”, “долговечность”, “жизнеспособность”, “осуществимость”, “оптимальный”, “рациональный”, “обеспечивающий учёт будущих потребностей”, “экологически обусловленный”) [15]. У польській мові існує принаймні три варіанти перекладу прикметника “sustainable”: “stały” [16], “zrównoważony”, “trwały i zrównoważony” [17, С. 67]. У хорватській – “održivi razvoj”. Сербською він перекладається як “održljiv”, “podnošljiv”, “izdržljiv”, “ishranljiv”, та “opravdan” [18]. У чеській мові також послуговуються багатьма еквівалентами – “udržitelny”, “obhájitelny”, “doložitelný”, “setrvalý” [19]. У словацькій вживається слово “udržateľný” [20]. Отже, в слов’янських мовах відповідники терміна “sustainable development” ще остаточно не утвердилися, що вносить неузгодженість у практику їх уживання. Найбільш вдалим з перелічених видається відповідник у його словацькому варіанті “udržateľný” та в чеському – “udržitelny”.

В окремих публікаціях (див., наприклад, [21, С. 4]) стверджується, що український вислів “сталий розвиток” є офіційно прийнятим в Україні відповідником англійського терміна “sustainable development” та російського – “устойчивое развитие”. Однак, з таким твердженням важко погодитися. Значно ближчим до істини видається погляд, що вживання певних термінів на означення цього поняття поки-що залишається дискусійним [22; 23; 24]. Чи не найкращим підтвердженням цього є факт, що навіть у роботах одних і тих самих авторів згаданий термін деколи означений по-різному². Загалом же, як відповідник “sustainable development” у науковій, діловій і публіцистичній сферах вживається понад десяток українських слів та словосполук. Різниця полягає в перекладі саме слова “sustainable”³, яке відтворюється як (у послідовності за зменшенням частоти вживання) “сталий”, “стійкий”, “збалансований”, “стабільний”, “гармонійний”, “зрівноважений”, “тривалий”, “усталений”, “тяглий”, “сталий, збалансований, довготривалий”, “сталий еколого-техногенний безпечний”, “екологічно зорієнтований економічний” тощо. Проте слід визнати, що жоден із наведених варіантів не адекватний англійському “sustainable development”. Іншим вагомим недоліком є відсутність на цей час будь-яких українських відповідників термінові “sustainability”.

На основі філологічного аналізу можна стверджувати, що більшість зі згаданих слів уписується в два синонімічні ряди. Основною ознакою першого ряду (сталий – стійкий – стабільний) є незмінність⁴. З

² Див., наприклад: Волошин В. В., Горленко І. О., Кухар В. П., Томашов В. М. Про системний підхід до концепції стійкого розвитку та її інтерпретації стосовно України // *Український географічний журнал*. – 1995. – №3, С. 3-10 та Кухар В. П. До питання переходу України на принципи сталого розвитку // *Проблеми сталого розвитку України*. – К.: “БМТ”, 1998. – С.14-23 (тут і далі у тексті підкреслено мною – В. Н.).

³ “Development”, інша складова цього вислову, в усіх випадках перекладалася як “розвиток”.

⁴ У цій роботі для з’ясування значень українських слів використані, насамперед, *Словник української мови*: В 11 т. / Академія наук Української РСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К.: Наукова думка,

іншого боку, “розвиток” означений як “процес, в результаті якого відбувається зміна якості чого-небудь...” [25, т. 8, С. 631]. Щобільше, і процес – це “послідовна зміна станів або явищ...” [25, т. 8, С. 343] (підкреслено мною – В. Н.). Тобто, поєднання цих обох понять у одній лексемі з погляду формальної логіки неприйнятне: незмінна...зміна..., у результаті якої відбувається зміна...

Також зазначені терміни незадовільні з погляду дериватності. Скажімо, мовне тлумачення терміна “стале (стійке, стабільне) використання природних ресурсів” (“sustainable use”) передбачає незмінність обсягів добування цих ресурсів. Однак, це спотворює справжній зміст концепції, яка допускає в конкретних випадках як незмінність, так і скорочення обсягів добування (невідновні ресурси) чи їх збільшення (відновні ресурси).

Інший ряд близьких за значенням слів (гармонійний – збалансований – зрівноважений) вичерпно характеризує одну зі сторін цього процесу – узгодженість, пропорційність, правильне співвідношення всіх елементів, однак жодним чином не вказує на здатність необмежено в часі зберігати свої якості.

Ще одним непрямим, проте промовистим, аргументом не на користь згаданих українських слів та висловів є те, що в англійській мові існують їх абсолютні еквіваленти. Однак автори концепції підтримного розвитку ними не скористалися. Вочевидь, на їх думку, ці поняття не відтворювали суть концепції достеменно.

Опираючись на наведені міркування, можна допустити, що українські відповідники “sustainable” та “sustainability” повинні бути похідними від дієслова “підтримувати (підтримати)”, яке тлумачиться таким чином:

1. продовжувати що-небудь, не давати припинятися, порушуватися, зникати;
2. підкріплювати чим-небудь, зберігати, не давати загинути;
3. зберігати, тримати в певному стані, в потрібному вигляді і т. ін. [25, т. 6, С. 515].

Кожне з цих значень цілковито відповідає суті концепції, що розглядається. Отже, саме новотвори “*підтримний розвиток*” та “*підтримність*” є найбільш вдалим з огляду на наведені вище критерії. Водночас, вони найкраще інтегрують поняття, кожне з яких доволі точно описує окремі риси цього процесу, як от неперервність, невиснажливість, збалансованість, гармонійність, необмежена тривалість, здатність до самопоновлення тощо. Практика обґрунтованого запровадження новотворів для означення нових предметів та абстрактних понять цілковито узгоджується з інтересами формування повноцінної української термінології. Приміром, такі звичні сьогодні поняття як “громадянство”, “звіт” чи “мистецтво” є не чимось іншим як свого часу штучно створеними й уведеними в обіг, відповідно, І. Нечуєм-Левицьким [3], І. Верхратським [4] та Оленою Пчілкою [3].

Іншим проблемним питанням є вживання терміна “*довкілля*” та похідного від нього прикметника

1970 – 1980 [25] та *Великий тлумачний словник сучасної української мови*: Близько 170000 слів та словосполучень / В. Т. Бусел (уклад. та голов. ред.). — К.; Ірпінь: Перун, 2001. — 1440с. [26].

“довкільний”. Слово “довкілля” не є новотвором, воно давно функціонує в українській мові й зафіксоване в словниках щонайпізніше 1943р. [27, С. 141]. З початку 1990-х цей термін почав уживатися як відповідник англійському “environment”, німецькому “umwelt”, чи російському “окружающая среда”. Він не поступається своєму синонімові “навколишнє середовище”⁵ з погляду адекватності, і значно переважає його за евфонічністю, економічністю та дериватністю. Варто порівняти, скажімо, вислови, які дають означення одному й тому ж поняттю: “Стокгольмська конференція з оточуючого людину навколишнього середовища” та “Стокгольмська конференція з питань довкілля людини”. Тому цей термін дедалі більшою мірою утверджується не лише в публіцистичному та науковому стилях, але й у мові законодавчих актів⁶ та державних стандартів України⁷.

Водночас, вживання слова “довкільний” ще не вийшло за межі художньої літератури. Такий стан не виправданий, оскільки воно є вичерпним еквівалентом широко вживаного в англійській прикметника “environmental” і має безперечні переваги перед словом “екологічний” (яке в цьому випадку використовується в невласливому значенні) чи перед варваризмом “енвайронментальний”.

Із цим питанням тісно переплітається проблема розрізнення термінів, які походять від понять “довкілля” та “екологія”. Її суть полягає у вживанні терміна “екологія” чи похідних від нього у надміру широкому контексті. Від суто публіцистичних закликів “охороняти екологію рідного краю” (тобто дбати про довкілля) до назви центрального органу державної виконавчої влади – Міністерство екології та природних ресурсів України. Невідповідність терміна “екологія” у цьому випадку настільки очевидна, що навіть в офіційному перекладі назви міністерства на англійську вживається слово “environment”, тобто довкілля⁸. Хоч переклад неадекватний (адже в англійській мові є абсолютний відповідник слову “екологія”), саме він краще описує характер діяльності цієї установи. В інших випадках використовуються невдалі вислови описового характеру. Скажімо, “environmental” перекладається як “з екології та охорони довкілля”⁹. Проте в цьому, як і в інших випадках, навіть такий громіздкий вислів не відтворює суті поняття повною мірою.

Слід зазначити, що такої проблеми не існує в англійській чи інших основних європейських мовах.

⁵ У публіцистичній і навіть у науковій сферах трапляється ще й ненормативна форма, невдала калька з російської, – “оточуюче середовище”.

⁶ Див., наприклад, статті 50, 85, 119, 138 Конституції України [28].

⁷ Наприклад, саме термін “довкілля” вживається у: *Надзвичайні ситуації природи. Чинники фізичного походження. Терміни та визначення. ДСТУ 3994-2000*. Вид. офіційне. К.: Держстандарт України, 2001. – 21с. (статті 4.6. “стихійне лихо” та 4.7. “природно-техногенні катастрофи”). Водночас, як російські відповідники використовуються “окружающая природная среда” (ст. 4.6.) та “окружающая среда” (ст. 4.7.).

⁸ Див.: Ministry of the environment and natural resources of Ukraine. <http://www.menr.gov.ua/> 2002. [29].

⁹ Див.: *Англо-український тлумачний словник термінів і термінологічних скорочень з екології та охорони довкілля=English-Ukrainian environmental acronyms, abbreviations and glossary of terms* / Рівненський держ. технічний ун-т / М. О. Клименко (уклад.). — Рівне, 2001. — 338с. [30].

Це дозволяє припустити, що і в українській вона не є нездоланною. Вихід бачиться доволі простим. Необхідно послідовно розрізняти поняття, виходячи з їх визначення. Довкілля (навколишнє середовище) – системи взаємозв’язаних природних та антропогенних об’єктів і явищ [31, С. 310]. А екологія – наука про взаємні відносини живих організмів та їх співтовариств одне з одним та навколишнім середовищем [31].

Отже, все, що безпосередньо стосується згаданої науки, можна назвати екологічним. Коли ж маються на увазі системи об’єктів і явищ, то слід послуговуватися похідними від слова “довкілля”. Цікаво, що приклади дотримання такої логіки вже можна відшукати в українському законодавстві останнього часу. Скажімо, якщо в ст. 70 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища” (1991р.) [32] мова йде про “екологічні злочини”, то в Розділі VIII Кримінального кодексу України (2001р.) для означення цього ж поняття цілком слушно вживається термін “злочини проти довкілля” [33] (підкреслено мною – В. Н.). Видається можливим існування паралельних варіантів похідних від слова “довкілля”. Наприклад, *проблеми довкілля – довкільні проблеми, політика у галузі довкілля – довкільна політика, організації на захист довкілля – довкільні організації* тощо.

Цілком закономірно постає питання про назву відповідної галузі права. Існують два принципові підходи, кожен з яких має своїх прихильників. Перший – притаманна тільки для радянського права й успадкована деякими пострадянськими державами назва “екологічне право” [13; 34; 35]. Другий підхід, який в Україні ще не вийшов за межі наукової сфери, полягає у вживанні ближчого до світової практики терміна (російською) “право окружающей среды” [14; 36; 37]. Не вдаючись до детального аналізу зазначеного питання, який виходить за межі цієї роботи, слід зазначити, що термін “екологічне право” не задовольняє вимог адекватності. Адже ця галузь права регулює суспільні відносини, пов’язані з системами природних об’єктів, а не обмежується однією наукою (екологією), незважаючи на її важливість. Власне екологія, як і будь-яка інша галузь людських знань, більшою мірою регулюється законодавством про наукову діяльність. Отже, в назві галузі права необхідно вживати слово (вислів), похідне від поняття “довкілля”. Серед можливих варіантів українською (право навколишнього середовища, право довкілля, *довкільне право*) останній видається найбільш удалим. Він найповнішою мірою задовольняє критерії ефонічності та дериватності й відповідає традиції вживати прикметникові форми в назвах галузей права.

Спостерігаються й інші випадки штучного звуження чи розширення понять. Безперечно, що терміни “проблеми (питання, функції з) охорони довкілля” мають сенс. Однак, вони безпідставно вживаються й у значно ширшому розумінні, коли мова йде про довкілля загалом. Але ж охорона (тобто дія за значенням оберігати від руйнування, знищення, завдання шкоди [26]) – лише один з напрямків діяльності, пов’язаної із цією сферою, поряд з використанням елементів довкілля, їх відтворенням,

забезпеченням прав фізичних і юридичних осіб у цій галузі тощо. Тому згаданий варіант цілком прийнятний, коли мова йде саме про охорону, а в ширшому розумінні годилося б послуговуватися поняттями “*довкільні проблеми (питання, функції)*” чи “*проблеми (питання, функції) в галузі довкілля*”.

Прикладом безпідставного звуження поняття є дослівне калькування англійського терміна “public participation” – “участь громадськості”. Однак, цей термін передбачає не лише спільну з кимось діяльність, тобто участь. Тому в українській мові його доцільніше означити як “*громадська активність*”, тобто діяльність, яка охоплює як участь громадськості (в чомусь), так і вияв власної ініціативи. До того ж перший варіант перекладу завжди потребує додаткового уточнення: участь громадськості (в чому?), а це не відповідає вимогам економичності. Хоч, знову ж таки, коли мова йде саме про спільну діяльність, її слід називати участю.

Викликає заперечення й панівна практика механічного калькування чи транслітерування англійських термінів. Цим хибує насамперед публіцистичний жанр, проте під його впливом така проблема існує й у мові науки. Скажімо, вислів “неурядові організації” (невдала калька англійського “non-governmental organisations”) допускає довільне тлумачення. Оскільки логічно допустити, що це поняття охоплює всі організації, які не входять до структури уряду, то можна дійти хибного висновку, що до таких організацій належать, наприклад, суди. Причина цієї неточності криється в тому, що поняття “government” у англійській мові значно ширше ніж поняття “уряд” в українській. Там воно стосується не лише найвищого органа державної виконавчої влади, а охоплює політичні органи країни загалом, без огляду на їх функції, рівень та спеціалізацію [38, С. 703]. Цей недолік цілковито усувається, якщо вжити належний український відповідник – “*позавладні організації*”. Не можна погодитися і з іншим варіантом на означення цього ж поняття – “недержавні організації”. Річ у тім, що вже існує подібний за формою, та відмінний за змістом термін “*недержавні учасники* [міжнародноправових відносин]” (non-state actors). Окрім позавладних організацій, він охоплює ще й міжнародні організації, приватний сектор (багатонаціональні компанії, промислові групи), наукову громаду та засоби масової інформації [39, С. 133; 40, С. XIV, 83 -- 84].

Іншим прикладом є переклад англійського “transparent” у контексті суспільних процесів як “прозорий” чи, навіть, варваризмом “транспарентний”. Прикметник “прозорий” вживається в українській мові й у переносному значенні, але він означає “доступний для сприйняття; зрозумілий, ясний, дохідливий” [26]. А давно усталеними українськими відповідниками поняттю, яке мається на увазі, є слова “*відкритий*” або “*гласний*”, тобто приступний для широкої громадськості, публічний, неприхований, явний [25]. Це значення аж ніяк не тотожне попередньому. Скажімо, відкритість якоїсь інформації жодним чином не свідчить про легкість її сприйняття.

Немає потреби й транслітерувати англійське слово “interactive” як “інтерактивний”. Набагато

зрозумілішими залежно від контексту є його калька “*взаємодійний*” чи слово “*обопільний*”. Іншим прикладом з цього ряду є переклад англійського “transboundary” як “транскордонний”. В цьому випадку доцільніше вжити приросток “через” – “*черезкордонний*”. Це ж стосується транслітерації англійського “emission” на означення викидів чи скидів речовин-забрудників. Слово “емісія” існує в українській мові, але стосується лише фінансової сфери. Отож, цілком безпідставно вживати його в невластивому для цієї мови значенні на противагу вже усталеним і коректним термінам.

Як вже показано у випадку перекладу “sustainable development”, найскладніше адекватно відтворити принципово нові поняття. Вислів “to internalise externalities” широко вживається в економічній і правовій літературі для означення дії з відображення збитків, завданих докільню виробничим процесом, у кінцевій ціні продукту. Видається, що найбільш точною в цьому випадку буде не калька, а вислів описового характеру – “*врахування побічної шкоди*”.

На цей час в українській мові ще не утвердився єдиний відповідник поняттю “recycling”. Здебільшого вживається слово “утилізація”. Однак, воно просто незрозуміле для значної частини носіїв мови. Іншою, вочевидь істотношою, хибою є те, що в англійській мові термін “utilisation” уживається в цій же сфері, проте має інше значення – використання природних ресурсів. Це спантеличує. Тому доцільно вживати термін “*переробка*”. Він точніший за критерієм адекватності від транскрибованого покруча “ресайклінг”.

Багато плутанини у вітчизняній науковій літературі, й навіть у текстах правових актів, пов’язано із вживання похідних від дієслова “забруднювати”. Глумачні словники ще не дають вичерпних настанов у цьому випадку. Однак, опираючись на мовну практику, можна стверджувати, що поняття “*забруднювач*” стосується суб’єкта, який проводить забруднення, а “*забрудник*” – це речовина чи інший агент (шум, випромінювання), яким занечищується довкілля. З погляду філології коректною є словосполука “*речовини-забрудники*”, а не поширене “забруднюючі речовини”.

Іншим напрямком діяльності має стати вилучення з наукового обігу мовних покручів та термінів, що необґрунтовано скальковані або протранслітеровані з іноземних мов (“оточуюче середовище”, “енвайронментальне право”, “рубка”, “насадження” тощо), а також усунення неточностей змістового і редакційного характеру. Приміром, такі випадки тавтології як “відшкодування шкоди” чи “забезпечення безпеки” зустрічаються навіть у Конституції України (статті 16; 50) [28]. Ці ж поняття можна відтворити, не порушуючи норм літературної мови. У першому випадку – “*відшкодування збитків*” або ж “*компенсація шкоди*”, а в другому – “*запевнення (гарантування, утвердження) безпеки*”.

Ще одним цілком виправданим підходом є активізація українських слів, які тепер розглядаються як застарілі. Наприклад, “*осідок*” як відповідник англійського “habitat”. Не поступаючись перед своїм синонімом “місце поширення” щодо адекватності, він переважає його за критеріями евфонічності,

економічності та дериватності. Іншим прикладом є слова, що походять від дієслова “посідати” (в значенні мати у власності), – *посідач, посілість, посідання*. Два перші є вдалими синонімами до понять відповідно “власник” та “масток” (“нерухомість”). А слово “посідання” дуже доречне з огляду на те, що його значення є ширшим від поняття “володіння”, охоплюючи ще й користування та розпорядження. Отже, дає змогу внести ясність у мову правової науки, уточнивши, що мається на увазі повний обсяг прав, пов’язаних із власністю, а не лише одне із них – володіння.

Таким чином, вдосконалення української термінології в галузі довкілля та підтримного розвитку є необхідною складовою розбудови вітчизняної правової науки. Цей процес має опиратися на визнані в світі стандарти й водночас враховувати особливості української мови.

Використані джерела інформації:

1. Буркинський Б. В., Степанов В. М., Хорічков С. К. Еколого-економічні орієнтири стратегії сталого розвитку України // *Проблеми сталого розвитку України*. – К.: “БМТ”, 1998.
2. *Про функціонування державної мови у науковій сфері*. Постанова ВАК України від 12.03.1998.
3. Русанівський В. М. *Історія української літературної мови*: Підручник. – К.: АртЕк, 2001. – 392с.
4. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. М. *Українське термінознавство: Підручник*. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.
5. Сергеич Петр (Пороховщиков П.С.). *Искусство речи на суде*. — Тула: Автограф, 1998. — 320с.
6. Скакун О. Ф. *Теория государства и права: Учебник для вузов / Университет внутренних дел*. — Х. : Фирма "Консум", 2000. — 704с.
7. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки. Послання Президента України до Верховної Ради України. // *Урядовий кур’єр*. – 2002. – №100. – С. 5-12.
8. *Merriam-Webster's collegiate dictionary*. – 10th ed. – Springfield, Mass.: Merriam-Webster, c1999. – 1559 p. <http://www.m-w.com/>
9. *The American Heritage Dictionary of the English Language*.—4th ed. – Houghton Mifflin Company, 2000. <http://www.bartleby.com/61/>
10. *Англо- український словник*: Близько 120000 слів: у 2 т. / М. І. Балла (уклад.) — К. : Освіта, 1996.
11. *Українсько-англійський та англійсько-український словник широкого вжитку*: У 2т. / М. Дейко, В. Дейко, А. Дейко (уклад.) – Донвейл: Рідна мова, 1979.
12. *Українсько-англійський та англійсько-український словник*. / В. Ніньовський (уклад.) – К. : МП “Пам’ятки України”, 1993. – 679с.
13. Петров В. В. *Экологическое право России: Учебник для юрид. вузов*. — М. : БЕК, 1995. — 557с.
14. Бринчук М. М. *Экологическое право (право окружающей среды): Учебник для студ. вузов, обуч. по спец. "Юриспруденция" / Институт государства и права РАН; Академический правовой ун-т*. — М. : Юристь, 1998. — 688с.
15. *Environment and development*./ Office of Conference Services, Translation Division, Documentation Reference and Terminology Section. – New York: United Nations, 1992.
16. *English-Polish Dictionary*. <http://www.poltran.com/pl.php4> 2002.
17. Rykowski Kazimierz. *Sustainable Development of Forests in Poland. State and Perspectives*. / Ministry of Environmental Protection, Natural Resources and Forestry, 1996. – 67 с.
18. *English-Serbian Dictionary*. <http://www.krstarica.com/dictionary/english-serbian/index.php?> 2002.
19. *English-Czech Dictionary*. <http://www.wordbook.cz/slovník.php?ffazyk=en> 2002.

20. English-Slovak Dictionary. <http://www.dcsoft.sk/qdictsearch/index.phtml?> 2002.
21. Україна в контексті "Порядку денного на XXI століття". / В. І. Вовк (упор.) – К.: Нора-Прінт, 1998. – 80 с.
22. Шевчук В. Я. Гармонійний розвиток – вибір XXI століття // *Екологічний вісник*. 2002. – №1-2. – С. 24-25.
23. Барановський В. До концепції переходу України на модель сталого розвитку // *Економіка України*. 2001. – № 7. – С. 78-83.
24. Відгуки до Концепції сталого розвитку України. Зауваження до проекту "Концепції сталого розвитку України", висловлені учасниками слухань у Львові 15 вересня 2000 р. / Проект "Програма сприяння сталому розвитку в Україні". <http://www.undpsust.kiev.ua/Docs/Vidguk5.htm> 2002.
25. *Словник української мови*: В 11 т. / Академія наук Української РСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.
26. *Великий тлумачний словник сучасної української мови*: Близько 170000 сл. та словосполучень / В. Т. Бусел (уклад. та голов. ред.). — К.; Ірпінь: Перун, 2001. — 1440с.
27. Кузеля Зенон, Рудницький Ярослав. *Українсько-німецький словник*. – Ляйпціг: Отто Гаррасовіц, 1943. – 1494с.
28. *Конституція України*. Від 28.06.1996. № 254к/96-ВР.
29. Ministry of the environment and natural resources of Ukraine. <http://www.menr.gov.ua/> 2002.
30. *Англо-український тлумачний словник термінів і термінологічних скорочень з екології та охорони довкілля=English-Ukrainian environmental acronyms, abbreviations and glossary of terms* / Рівненський держ. технічний ун-т / М. О. Клименко (уклад.). — Рівне, 2001. — 338с.
31. Сытник К М., Брайон А. В., Городецкий А. В., Брайон А. П. *Словарь-справочник по экологии* / НАН Украины, Институт ботаники им. Холодного – К.: Наукова думка, 1994.
32. *Про охорону навколишнього природного середовища*. Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII. (Зі змінами).
33. *Кримінальний кодекс України*. Від 05.04.2001. (Зі змінами).
34. Боголюбов С. А. *Экологическое право*. – М.: НОРМА – ИНФРА, 1999, – 448с.
35. Андрейцев В. І. та інші. *Екологічне право*. Підручник для студ. юрид. вузів і факультетів. Повний академічний курс. — К. : Істина, 2001. — 544с.
36. Тимошенко А. С. *Формирование и развитие международного права окружающей среды*. – М.: Наука, 1986.
37. Шемшученко Ю. С. *Правовые проблемы экологии*. – К.: Наукова думка, 1989. – 232с.
38. *Black's law dictionary* / Bryan A. Garner, editor in chief. 7th ed. – St. Paul, Minn.: West Group, 1999. – xxiii, 1738с.
39. Kiss Alexandre, Shelton Dinah. *International environmental law*./ 2nd ed. – Ardsley, NY: Transnational Publishers, Inc, 2000. – 684с.
40. *Transboundary environmental negotiations: New approaches to global cooperation*/ Edited by Lawrence Susskind, William Moomaw, Kevin Gallagher. – San Francisco, CA: John Wiley & Sons, Inc., 2000. – 464с.